

КОНЦЕПЦІЯ «ТРЕТЬОГО РИМУ» В ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СРСР ХХ-го СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті Е.Бистрицької на основі архівних документів аналізуються події, пов'язані з розширенням канонічної території Московського патріархату в роки Першої і Другої світових воєн та повоєнний час. Звертається увага на участь у цих заходах державних органів влади.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Концепція «Третього Риму», Константинопольський Патріархат, Східні Патріархати, Рада у справах РПЦ, Алексій І.

Актуальність теми дослідження. Присутність в українському конфесійному колі Української Православної Церкви, яка підпорядкована Московському Патріархату (УПЦ МП), періодично створює напруження у відносинах з іншими Православними Церквами. Російська Православна Церква (РПЦ), маючи значні позиції в Україні, гальмує природній процес надання автокефального статусу УПЦ МП і тяжіє до керівної ролі тепер уже серед церков «східноєвропейської православної цивілізації», що асоціюється з деякими політичними заявами російських лідерів. В сучасній історіографії чимало авторів, досліджуючи церковно-релігійні процеси в Україні в історичній ретроспективі, вказують на тісну взаємодію РПЦ з державними органами російської влади. Інтеграція новоприєднаних територій, як правило, супроводжувалася посиленням православної пропаганди і насильницькою ліквідацією інших церков. **Складні проблеми релігійних трансформацій, які пов'язані з домінуючим впливом РПЦ, досліджені в працях С. Здіорука, Г. Надтоки, В. Пащенко, О. Сагана, Н. Стоколос, П. Яроцького та інших.** Серед російських науковців на використання РПЦ для утвердження проросійського або прорадянського впливу вказують А. Бахтурина, О. Васильєва, М. Одінцов, М. Шкаровський. У пропонованій статті **авторка поставила перед собою мету** дати аналіз тих подій, які у політиці царського і радянського урядів відродили ідею «Москви – Третього Риму» з метою розширення своєї геополітичної присутності в інших регіонах світу. Цю мету вона **прагнула зреалізувати шляхом вирішення низки наукових завдань.**

Основний зміст статті. Стратегія посилення Московського Патріархату як фактору зміцнення зовнішньополітичного впливу Російської імперії, а згодом - СРСР впродовж лише ХХ ст. була актуалізована двічі.

* Елла Бистрицька – доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

Обидва рази – в період Першої і Другої світових воєн, завершення яких неодмінно супроводжувалося новими домовленостями про переділ територій і сфер впливу.

Під час Першої світової війни для багатьох політиків установа протекторату Росії над Константинополем виглядало справою цілком реальною. Англо-франко-російська таємна угода від 1915 р. про протоки передбачала включення всієї європейської частини турецьких володінь до складу Російської імперії: Константинополя (Стамбула), західного берега Босфору, Мармурового моря і Дарданелл, південної Фракії по лінії Мідія-Енос, а також «через стратегічну необхідність» — частини азіатського узбережжя між Босфором і р. Сакарією, островів Імброс і Тенедос й Проток [Сборник договоров России с другими государствами /1856 – 1917гг. /. Под ред. Е. А. Адамова. — М.: Госполитиздат, 1952. - С. 428].

Розгортання театру воєнних дій на Галліпольському півострові дало змогу російським дипломатам впритул підійти до обґрунтування практичних рекомендацій з облаштування анексованих у Туреччині територій. Російський посланник у Сербії Трубецькой з приводу церковних проблем писав: «Питання про ставлення Росії до Константинопольської церкви є суто російським питанням, яке, звичайно, ніяк не стосується наших союзників. Для нас же воно має велике значення, причому не тільки місцевого, а й загальноцерковного характеру. Мені здається, що на перших же порах нам належить встановити зі вселенським патріархом найкращі відносини, розсіяти побоювання будь-якого посягання на незалежність Константинопольської церкви. Без сумніву, у подальшому ми повинні будемо вирішувати питання громадянської юрисдикції Константинопольської церкви, але так чи інакше врегулювати їх полюбовною угодою, але на перших порах найкраще якомога уникати дражливих питань» [Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878 – 1917 гг. Серия III: 1914 – 1917 гг. // Комиссия при ЦИК СССР по изданию док. эпохи империализма под председ. М. П. Покровского. — М.; Л.: Соцэкономгиз, 1935. — Т. 8: 24/11 мая — 16/3 окт. 1915 г., Ч. 1. - С. 330].

Пропонувалося також після захоплення Константинополя зміцнити Константинопольський Патріархат шляхом введення до складу Синоду цієї православної інституції представників Російської, Сербської, Болгарської і Румунської Церков. З огляду на військові успіхи союзників особливо активно такі плани розроблялися у 1915 р. [Россия и Православный Восток. Константинопольский патриархат в конце XIX в.: письма Г. П. Беглери к проф. И. Е. Троицкому 1878 – 1898 гг. /. - РАН; Санкт-Петербургский ин-т истории. — СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2003. - С. 14]. Передача Константинополя (Стамбула) Росії означала б поширення її впливу на Східні патріархати. У складному становищі опинилися б католицькі місії та католицькі Церкви Східного обряду Близького Сходу, які

підпорядковувалися Ватикану. Посилення протекторату Росії, безперечно, сприяло б зміцненню РПЦ у християнському світі, а відтак і вирішенню геополітичних завдань царського уряду засобами церковного впливу.

Посилена православна пропаганда, яка повинна була поєднати релігійну віру, державну політику і забезпечити надійність тилових структур армії, стала причиною численних конфліктів у Східній Галичині, які вийшли за межі окупованої території і набули міжнародного резонансу. У грудні 1914 – лютому 1915 р. тема переслідувань католиків у Галичині російською адміністрацією не сходила зі сторінок клерикальної преси. Переважно публікації висвітлювали дві проблеми: «примусовий перехід у православ'я та невизнання законним існування уніатства» [Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АВПРИ). – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. - Л. 60]. Російські військові органи управління за активної допомоги ієрархів проводили політику православізації населення окупованих територій. 7 вересня 1914 р. у Почаївську лавру «на виконання покладеного на неї вказаного доручення» прибув митрополит Євлогій, який згодом виїхав у Львів. Як повідомляв обер-прокурор Святійшого синоду В. Саблер, у грудні 1914 р. уже було відкрито 50 православних парафій [Там само. - Л. 26]. За півроку, у травні 1915 р., обер-прокурор просив виділити кошти на утримання 130 парафій [Там само. - Л. 110].

Намагаючись обмежити вплив католицького духовенства, генерал-губернаторство застосовувало репресивні методи. У доповідній обер-офіцера для доручень при штабі військового генерал-губернатора від 18 лютого 1915 р. повідомлялося, що за підозрою у шпигунстві вислано 22 особи. Окрім трьох, решта належали до орденів єзуїтів і редемптористів [Там само. - Л. 63]. Станом на 19 лютого 1915 р. за ворожу діяльність та звинувачення у шпигунстві було вислано митрополита Андрея Шептицького, а також 20 греко-католицьких священників, 13 - католицьких і 12 ченців, з них у європейську частину Росії — 14, у Сибір — 5, залишені у Галичині — 26 [Там само. - Л. 71]. У жовтні 1915 р. генерал-губернатор повідомляв МЗС, що його управлінням за межі Галичини вислано 38 священників. Він не виключав також випадків репресій проти священників з боку військових начальників [АВПРИ. – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 371. - Л. 17 – 17 об.].

Брутальний тиск на місцеве католицьке населення викликав глибоке обурення з боку Ватикану, світової католицької спільноти і створив ілюзію успіху православної пропаганди. Російська сторона результати своєї релігійної політики оцінювала зовсім по-іншому. Представник МЗС при генерал-губернаторі Галичини вважав, що «за незначним винятком особовий склад православного духовенства не відповідає покладеним на нього великим і відповідальним завданням». Висловлюючи особисту думку, К. Олфер'єв рекомендував «тимчасово утриматися від подальшої у цій справі кампанії і потурбуватися про більш ретельну підготовку (православного духовенства – Е. Б.) для вирішення цього складного і

великого завдання з тим успіхом, без упевненості в який краще за нього не братися» [Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АВПРИ). – Ф. 135. – Оп. 474. – Д. 162. - Л. 43, 47]. Православне духовенство очолило переважно ті громади, в яких були відсутні священики. Серед греко-католиків т. зв. «перельоти» мали мізерний відсоток. За деякими даними, лише 29 священиків перейшли у православ'я [Бахтуріна А.Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М.: АИРО-XX, 2000. - С. 181].

Невдале завершення Першої світової війни, яке супроводжувалося соціально-політичними трансформаціями в країнах-учасниках війни, в Росії призвело до повалення самодержавства, а згодом – до встановлення влади більшовиків, не дозволили РПЦ за підтримки органів влади зміцнити свій вплив у зазначених регіонах. Навпаки, РПЦ в радянській державі зазнала безпрецедентних гонінь. Залишені на свободі ієрархи, очолювані митрополитом Сергієм (Старгородським), заявили про підтримку радянської влади, однак їх діяльність була локалізована й обмежена законодавчо і адміністративно.

У міжнародних проектах Й. Сталіна РПЦ зайняла важливе місце напередодні Тегеранської конференції (1943 р.), де керівники держав антигітлерівської коаліції мали обговорювати проблеми післявоєнного облаштування світу. Для віруючої Європи авторитет церкви і священика залишався незаперечним, РПЦ могла забезпечити ретрансляцію радянської ідеології своїми каналами. Відновлення деяких аспектів життя церкви Й. Сталін одразу поставив під жорсткий контроль. Було вирішено створити спеціальний державний орган, який би здійснював зв'язки з РПЦ – Раду у справах Російської Православної Церкви при уряді СРСР, яку очолив полковник держбезпеки Г. Карпов.

До 1945 р. РПЦ провела значну роботу у справі відновлення міжнародних зв'язків. Про повернення РПЦ у православний світ свідчила присутність з 31 січня по 2 лютого 1945 р. на Помісному соборі, який обрав Патріархом РПЦ Алексія (Сіманського) замість померлого Сергія, керівників і представників 7 автокефальних православних церков. До Москви приїхали патріархи Александрійський і всієї Африки Христофор, Антіохійський Александр III, католикос всієї Грузії Калістрат, від Константинопольського патріархату — архієпископ Фіатирський Германос, від Єрусалимського — архієпископ Севастійський Афінагор, від Сербської Церкви — митрополит Скоплянський Йосиф, а також єпископ Румунської Церкви Йосиф Арджешський [Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ). – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 29. - Л. 41, 45, 48].

«Посилити вплив на східні патріархати», зважаючи на їх авторитет у православному світі з метою використання у майбутньому «на своїй стороні при вирішенні ряду важливих церковних питань», планувалося й надалі. У травні-червні 1945 р. патріарх Алексій здійснив офіційний візит до Єрусалимського, Антіохійського та Александрійського патріархів,

одночасно поновлюючи традицію паломництва до святих місць. Отримавши згоду Ради у справах РПЦ, у листопаді – грудні 1946 р. митрополит Григорій (Чуков) здійснив поїздку до Сирії, Лівану, Єгипту. Його зустрічі були підкріплені значними сумами валюти місцевим ієрархам. У відповідь він отримав запевнення, що «очоловані ними патріархати і церкви завжди будуть підтримувати Московський Патріархат у міжнародних церковних питаннях» [Васильєва О. Ю. Кремль против Ватикана // Новое время. — 1993. — № 30. - С. 39].

Ще більшого успіху досягла РПЦ за підтримки Кремля у Східній Європі. У січні 1945 р. вдалося вплинути на патріарха Константинопольського у питанні зняття схизми з Болгарської Православної Церкви, що у майбутньому забезпечувало взаєморозуміння з Болгарським екзархом. Мірою просування радянських військ у Європу розширяв кордони своєї юрисдикції Московський Патріархат. Використовувалися національні, політичні, релігійні суперечності, які мали місце впродовж історії, зокрема між українцями Закарпаття і Галичини. Першою ластівкою стала Мукачівсько-Пряшівська єпархія, представники якої у листопаді 1944 р. звернулися через штаб 4-го Українського фронту з проханням прийняти її у підпорядкування Московського Патріархату [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 2. – Д. 9. - Л. 1–4]. 6 березня 1945 р. відбулося «возз'єднання» з РПЦ Естонської Православної Церкви згідно з рішенням її синоду.

Під юрисдикцію МП потрапила Чехословацька Православна Церква (ЧПЦ), яка у 1942 р. втратила свого єдиного єпископа (єпископ Горазда був розстріляний німецьким окупантами). Архієпископ Орловський Фотій провів переговори з представниками віруючих про прийняття Чеської Православної Церкви у юрисдикцію МП і призначення керівником цієї Церкви єпископа з СРСР [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 129. - Л. 137]. Остаточо питання вирішилось на початку 1946 р., коли до Москви на запрошення прибула делегація від ЧПЦ начолі з єпископським адміністратором Честемиром Крачмаром і віце-міністром освіти у справах культур Карелом Чермаком [Там само. - Л. 224]. Очолив ЧПЦ на правах екзарха Московського Патріархату колишній єпископ Ростовський Єлевферій (Воронцов).

У квітні – травні 1946 р. делегація Московського Патріархату відвідала Югославію і Румунію. Серед інших обговорювалися питання консолідації православного світу. У доповідній у Раднарком Г. Карпов повідомляв, що патріарх Никодим і румунські єпископи Ніколай та Юстиніан «висловили також думку, що Москва повинна стати центром Православ'я, а Російська

Православна Церква — очолити боротьбу з католицизмом» [Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 гг.) . — М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. - С. 289].

Вдалося знайти спільну мову з патріархом Сербським Гавриїлом, який після звільнення з концтабору Дахау оселився в Римі і не виявляв бажання повернутися до Югославії. Архієпископ Єлевферій, як доповідав Г. Карпов у ЦК ВКП(б), переконав патріарха Гавриїла повернутися до Югославії й співпрацювати з демократичним урядом. До своєї кончини у 1950 р. патріарх Гавриїл лояльно ставився до влади, а дружні відносини з РПЦ зберігав навіть після розриву Й. Сталіна з Й. Б. Тіто [Там само. - С. 290].

Протегування Православній церкві у Польщі лягло на сприятливий ґрунт антиправославної політики довоєнного польського уряду. Формально відносини між РПЦ і Православною Церквою у Польщі були ускладнені автокефальним статусом останньої, дарованим Константинопольським патріархом у 1924 р. МП не визнавала цю автокефалію і розглядала Польську Церкву як складову РПЦ. Рада у справах РПЦ, підтримуючи точку зору Патріархії, однак вважала доцільним провести консультації з польським урядом [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 129. - Л. 8]. Останній заявив про необхідність збереження автокефалії, пов'язавши її з принципом побудови незалежної держави, але, як компромісне рішення, запропонував, щоб керівництво Церкви було призначене патріархом Алексієм [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 2. – Д. 10. - Л. 39 – 40].

До 1948 р. РПЦ залишалася єдиною серед автокефальних Церков, яка не визнала канонічності становища Польської Православної Церкви. Питання було вирішене на Синоді РПЦ 22 червня 1948 р., а за три роки, у 1951 р., її очолив колишній архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій.

Успішно проходив процес возз'єднання російських емігрантських парафій. Почуття патріотизму особливо проявилось серед російської діаспори у Франції. Російські історики за кордоном відзначали ефективність радянської пропаганди у Західній Європі за загального стану політичної дезорієнтації та відсутності незалежної зарубіжної преси у перші повоєнні місяці [Глеб. Плененная церковь: очерк развития взаимоотношений между церковью и Властью в СССР / Глеб Пар (А. Ветров). — Франкфурт-на-Майне; Посев: [б. и.], 1954. - С. 58]. Формально переговори про возз'єднання православних у Франції розпочалися після оприлюднення патріархом Алексієм «Звернення до Архієпископів і Кліру так званої Карловацької орієнтації» від 10 серпня 1945 р. У результаті поїздки митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича) 75 парафій ввійшли до складу МП. 29 серпня митрополит Миколай «прийняв у єднання» митрополита Євлогія (Георгієвського) і митрополита Серафима (Лук'янова) [Там само. - С. 60].

Церковні інтереси Кремля поширювалися і на Фінляндію. Однак наслідки, пов'язані з питаннями щодо возз'єднання Фінляндської Православної Церкви (ФПЦ) з РПЦ мали половинчастий характер. У 1945 р. канонічно були підпорядковані Коновецький і Валаамський монастирі та дві парафії у Хельсінкі. Архієпископ Герман, глава церкви, наполягав на

збереженні широкої автономії і не виявляв бажання визнавати зверхність МП [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 129. - Л. 103–104]. Тільки у 1957 р. Священний синод визнав автономію Фінляндської Православної Церкви та її належність до Константинопольського Патріархату.

На Далекому Сході, в результаті поїздки московського представника єпископа Єлевферія у Харбін, відбулося возз'єднання православних місій з Московським Патріархатом. Єлевферію вдалося знайти спільну мову з митрополитом Мелетієм (Харбінська єпископська нарада) і єпископами Нестором, Ювеналієм, Дмитрієм та Віктором — разом 126 громад у Маньчжурії, Китаї і Кореї [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 80. - Л. 127–128].

Підсумовуючи наслідки роботи Ради у справах РПЦ за 1943 – 1945 рр. у сфері зовнішньополітичної діяльності, Г. Карпов писав Й. Сталіну, що РПЦ, яка ще у 1943 р. майже не мала зв'язків із закордонними церквами, у 1945 р. встановила церковно-канонічні зв'язки усіма автокефальними Церквами, за винятком Грецької. Юрисдикцію МП визнала значна кількість російських громад, які впродовж 20 років перебували в опозиції. Юрисдикцію Московського Патріархату визнали три митрополити, 17 єпископів, 285 парафій [Там само. - Л. 126, 128].

Відзначивши значне зміцнення престижу РПЦ, Г. Карпов вважав, що надалі «перед Радою постає ряд нових і важливих проблем, пов'язаних з використанням православної церкви в політичних інтересах Радянського Союзу» [Там само. - Л. 183–184]. Головними опонентами було визнано Ватикан, який «не залишає планів поглинання православ'я», Англійську церкву як ініціатора «єкуменічного руху» і церкви Карловацького синоду. Актуалізація цього напрямку ідеологічної боротьби для кремлівського керівництва була пов'язана з планами встановлення режиму радянської влади у країнах Європи після Другої світової війни та домінуючого політичного впливу Москви в інших регіонах світу.

План перетворення Московського Патріархату на центр Вселенського православ'я та консолідуєчий центр християнського світу, який би протистояв Ватикану, об'єднавши навколо себе православні Церкви за кордоном, усі конфесії в СРСР та протестантські Церкви, був схвалений Й. Сталіним у таємному документі від 15 березня 1945 р. Проведення значної кількості заходів, які повинні були забезпечити першість МП у християнському світі, передбачалося завершити Всесвітньою конференцією християнських церков [Повний текст документу див.: Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. - С. 332–336].

Відверті претензії РПЦ на першість у православному світі стали на заваді проведення Вселенського собору, де планувалося затвердити Вселенський чин патріарха Московського. Його проведення готували на жовтень 1947 р. [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 65. - Л. 1–3]. Труднощі, які виникли, спонукали митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича) викласти Г. Карпову свої аргументи на користь відтермінування

Вселенського собору. В жодному разі, не відмовляючись від ідеї його проведення, митрополит Миколай вказав на необхідність скликання передсоборної наради глав або їх представників усіх автокефальних церков [Там само. - Л. 29–30]. З патріархом Алексієм Г. Карпов узгодив термін її проведення — з 18 по 28 вересня 1947 р.

Нарада не афішувалася як передсоборна, але, по суті, мала стати такою. Водночас вона повинна була започаткувати процес підготовки до скликання Вселенського православного собору. Впродовж червня-липня 1947р. з'ясувалося, що патріархи Константинопальський, Александрійський, Єрусалимський та Кіпрський відмовляються приїхати до Москви [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 2. – Д. 65. - Л. 57, 64, 156–157]. Погодився лише патріарх Антіохійський.

Радянські дипломатичні служби повідомляли про обставини ухилення патріархів від участі у нараді. Основними причинами називалися: державна опіка (диктат) Кремля над РПЦ; політичний характер пропонованих рішень; необхідність враховувати політичні інтереси своїх урядів, які не завжди збігалися з намірами московського керівництва.

Внаслідок такого демаршу патріарх Алексій запропонував Г. Карпову перенести нараду на літо наступного року, приурочивши її до 500-ліття святкування автокефалії РПЦ [Там само. - Л. 73].

Підготовка наради відбувалася у складних зовнішньополітичних умовах. Ідея Москви - «третього Риму» викликала рішучу протидію США та європейських країн. 15 листопада 1947 р. журнал «Монд Іллюстре» помістив статтю «Радянський Союз і християнські церкви на Балканах». У ній констатувалося «посилення російської православної церкви під керівництвом патріарха Алексія» і звинувачувався СРСР у використанні церкви з метою здійснення «мрії про об'єднання слов'ян». Говорячи про загрозу втрати патріархом Константинопольським першості у православному світі, американський журнал писав: «Велика загроза політико-релігійного характеру ставала все більш відчутною: йдеться про Московського патріарха Алексія, який мав намір підготувати приєднання автономних автокефальних церков Сербії, Болгарії, Румунії, Греції і т. д. до Московського Патріархату і замінити таким чином начолі православ'я Константинопольський Патріархат». Статті аналогічного змісту були опубліковані й у Лондоні [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 219. - Л. 219].

Конфліктність підготовчого етапу відбилася на складі учасників Наради представників автокефальних православних Церков, яка відбувалася 8 – 18 липня 1948 р. Та, попри це, вона виявилася представницькою. До Москви прибули делегації від восьми автокефальних церков (Константинопольської, Антіохійської, Грузинської, Сербської, Румунської, Болгарської, Польської та Албанської), представники чотирьох екзархатів (Західно-Європейського, Середньо-Європейського, Чехословацького і Американського), представники Китайської місії, від православних громад Голландії, Бельгії та Німеччини [ГА РФ. – Ф.6991. – Оп. 1. – Д. 295. - Л. 19].

Від Александрійської церкви документи підписував митрополит Емесський Александр. Єрусалимський патріарх свою відсутність пояснив військовим конфліктом у Палестині і згодом схвалив усі рішення, які були прийняті. Опозиційною залишилася лише Кіпрська церква. Східні патріархи від особистої присутності відмовились. Делегації Константинопольської та Грецької Церков отримали повноваження лише на урочисті заходи і участі у засіданнях не брали [Там само. - Л. 103].

Одноголосно були затверджені постанови «Ватикан і Православна Церква» (доповідь на цю тему мав протопресвітер Г. Костельник), «Єкуменічний рух і Православна Церква». У першій засуджувався папізм і необхідність просвітницької роботи серед східних православних християн [Там само. - Л. 63–66]. У другій — повідомлялося, що «всі Православні помісні Церкви, учасники цієї Наради, вимушені відмовитися від участі в єкуменічному русі у сучасному його плані» [Там само. - Л. 72–74].

Таким чином, політична програма наради була успішно виконана. Східноєвропейські церкви об'єдналися під керівництвом РПЦ, підтримавши запропоновану програму боротьби з Ватиканом та протистояння єкуменічному руху. Водночас вона засвідчила втрату лідерства серед східних патріархів. Про проведення Всесвітньої конференції християнських церков вже не йшлося. Але навіть досягнення скромніших результатів — забезпечення лідерства РПЦ серед православних церков Східної Європи дало змогу радянському керівництву вирішувати складні міжнародні завдання, перетворивши церкву на важливий інструмент зовнішньополітичної діяльності.

А н о т а ц і ї

В статье Э. Быстрицкой на основе архивных документов анализируются события, имеющие отношение к расширению канонической территории Московского Патриархата в годы Первой и Второй мировых войн и в послевоенное время. Обращается внимание на участие в этих мероприятиях государственных органов Советской власти.

Ключевые слова: *Российская Православная Церковь, Концепция «Третьего Рима», «Константинопольский Патриархат, Восточные Патриархаты, Совет по делам РПЦ, Алексей 1.*

«Concept of «the Third Rome» in political strategy of Russian empire and the USSR in the 20 th century: historical aspect» by Ella Bystrytska. On the basis of archival documents the article analyses events connected with Moscow Patriarchy canonic territory extension during World War I and World War II and post-war period. The attention is paid to state authorities' involvement in these events.